

*Н. В. Кирилук,
асистент кафедри міжнародної економіки,
ДВНЗ "Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана"*

РІВЕНЬ ТА ІНСТРУМЕНТИ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОМУ ПОЛІ

*N. Kyryliuk,
assistant of the Department of International Economics, Kyiv National Economic University named after V. Getman*

LEVEL AND TOOLS OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

Стаття присвячена дослідженню рівня та інструментів корпоративної соціальної відповідальності в євроінтеграційному полі. В роботі проаналізовано відповідність європейських підприємств міжнародним принципам корпоративної соціальної відповідальності. Розглянуто ряд національних та регіональних програм, спрямованих на підтримку та розвиток соціальної відповідальності бізнесу. Значна увага присвячена проектам, спрямованим на досягнення цілей соціально-відповідальної діяльності малими та середніми підприємствами. В статті наведено заходи сприяння соціально-відповідальному інвестуванню в країнах ЄС.

This paper explores the level and tools of corporate social responsibility in the context of European integration. The paper analyzes the correspondence of European companies with international principles of corporate social responsibility. A number of national and regional programs aimed at supporting the development of corporate social responsibility are characterized. Considerable attention is devoted to projects aimed at achieving the objectives of socially responsible activities by SMEs. The article contains measures to promote socially responsible investment in the EU.

Ключові слова: корпоративна соціальна відповідальність, соціально-відповідальне інвестування, європейські країни, сталий розвиток, малі та середні підприємства.

Key words: corporate social responsibility, socially responsible investment, European countries, sustainable development, small and medium enterprises.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У контексті національного та міжнародного розвитку корпоративна соціальна відповідальність набуває зростаючого значення для формування національних та регіональних програм розвитку. Серед представників бізнесу кіл як ніколи популярним є впровадження соціально-відповідальних стратегій в якості ключової ланки їх бізнес-моделі. Не в останню чергу цьому сприяла політика ЄС, спрямована на поширення та стимулювання корпоративної соціальної відповідальності, а також підвищена увага з боку суспільства.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

У науковій літературі питанням корпоративної соціальної відповідальності приділяється дедалі більше уваги. Дослідженням теоретичних та практичних аспектів соціальної відповідальності компаній присвячені праці як зарубіжних, так вітчизняних науковців, серед яких Антошко Т.Р., Беляєв Ж., Гирик О.С., Горохова Т.В., Грицина Л.А., Денис О.Б., Елкінгтон Дж., Забрудський О.В., Керолл А., Колот А.М., Котлер Ф., Креймер М., Лазоренко Л.В., Мозговий Я.І., Орлова Н.С., Петрашко Л.П., Портер М., Фрідман М. та ін.

ВИДІЛЕННЯ НЕ ВИРІШЕНИХ РАНІШЕ ЧАСТИН ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Незважаючи на значні досягнення у вирішенні теоретико-методологічних питань корпоративної соціальної відповідальності, ціла низка питань, пов'язаних безпосередньо із вивченням європейського досвіду залишаються недостатньо дослідженими і тому потребують додаткового вивчення.

МЕТА СТАТТІ

Оцінити рівень та проаналізувати основні інструменти корпоративної соціальної відповідальності в євроінтеграційному полі; розглянути національні та регіональні програми, спрямовані на підтримку та розвиток соціальної відповідальності бізнесу, зокрема, проекти, спрямовані на досягнення цілей соціально-відповідальної діяльності малими та середніми підприємствами; виокремити основні заходи сприяння соціально-відповідальному інвестуванню в країнах ЄС.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Варто зазначити, що Європейська Комісія визначає корпоративну соціальну відповідальність (КСВ) як

"відповідальність підприємств за свій вплив на суспільство" ("Стратегія Європейського Союзу корпоративної соціальної відповідальності на 2011—2014 рр.", 2011 р. [1]).

Одним із пріоритетних завдань у сфері КСВ має стати наближення європейських підходів до глобальних з метою досягнення міжнародних інтересів європейських країн. Відповідно до цього підприємства ЄС мають намагатися дотримуватися та діяти в рамках визнаних міжнародних принципів КСВ, а саме:

- Рекомендації ОЕСР для багатонаціональних підприємств.

- 10 принципів Глобального договору ООН.

- Керівні принципи ООН з питань бізнесу та прав людини.

- Тристороння декларація принципів стосовно багатонаціональних підприємств і соціальної політики МОП.

- Міжнародний стандарт ISO 26000:2010 "Керівництво з соціальної відповідальності".

Європейська Комісія здійснює моніторинг відповідності європейських підприємств подібним міжнародним стандартам з КСВ. За результатами дослідження 2013 року, в якому взяли участь 200 випадковим чином вибраних європейських компаній з чисельністю працівників більше 1000, соціально відповідально діяльність згадується на офіційних сайтах 68 % компаній, при чому 40 % досліджуваних компаній використовують як мінімум один інструмент міжнародних принципів КСВ при розробці своїх стратегій [2].

З метою поширення позитивного досвіду впровадження практик КСВ на рівні ЄС було впроваджено ряд ініціатив, серед яких заснування в 2013 р. премії з КСВ — European CSR Award. Одним з головних завдань конкурсу є виявлення кращих інноваційних проектів з вирішення проблем сталого розвитку, які були б джерелом натхнення для інших компаній. Партнерами компаній в реалізації проектів виступають різноманітні громадські організації та державні установи, рідше — університети.

Аналіз результатів премії показує, що з 63 проектів переможців переважна більшість (45) спрямовано на розвиток громад, на другому місці — екологія (29 проектів), і замикає трійку найбільш популярних соціально відповідальних тем — трудові практики (23). Серед переможців були представлені компанії з різних секторів економіки, але, головним чином, це харчова промисловість, роздрібна торгівля та сектор ІКТ. Краєюм від України в 2013 р. стала програма компанії Прикарпаттяобленерго "Стабільне електропостачання та збереження біорізноманіття".

Прикладами екологічних проектів можна назвати скорочення використання пестицидів (Іспанія), очищення берегів річок Румунії, скорочення вуглецевого сліду в сільському господарстві (Італія), використання органічних добрив для зменшення забруднення земель Данії, скорочення CO₂ в ланцюжку поставок (Австрія) і т.д. Що стосується проектів в сфері освіти та підтримки молоді, то 50 % з них спрямовані на навчання та працевлаштування молодих людей, наприклад, естонський проект з розвитку підприємництва серед молоді. Крім того, частина проектів охоплює різні соціальні питання, такі як безпека на дорогах (Польща).

В якості прикладів проектів, спрямованих на соціальну інтеграцію, створення можливостей працевлаштування та розвитку підприємництва, варто зазначити забезпечення виробничої практики для інвалідів (Чорногорія), інноваційна система підбору персоналу серед уразливих груп населення (Фінляндія), професійна підготовка нездолених дітей (Чехія) і т.д.

Серед інших проектів конкурсу мають місце і ті, що пов'язані з допомогою в управлінні фінансами: програма з відкриття банківських рахунків для соціально ізольованих верств населення (Австрія), управління кому-

нальними платежами боржників (Угорщина), еко-ефективність (енергозбереження, оптимізація використання води) сімей з низькими доходами (Франція) та ін.

Серед проектів категорії "Здоров'я, благополуччя і забезпечення основних соціальних потреб" вартими уваги є впровадження системи збору дощових вод (Греція), додаток для мобільних телефонів, що дає можливість збирати дані про стан здоров'я різних груп людей в країнах, що розвиваються (Фінляндія), підвищення рівня виживання новонароджених (Сербія) та ін. [3].

В Європейському союзі малі та середні підприємства (МСП) становлять 99 % усіх підприємств та створюють 2/3 робочих місць у приватному секторі. При чому 9 із 10 з них є мікропідприємствами, тобто з чисельністю працівників до 10 осіб.

Існують різноманітні бар'єри на шляху до впровадження інструментів КСВ малими та середніми підприємствами, основними серед яких є:

- Недостатнє розуміння принципів та стандартів КСВ.

- Брак навичок або ресурсів для впровадження КСВ.

- Впровадження заходів КСВ, але обмежене визнання або звітування.

Важливою перешкодою для поширення КСВ серед малих та середніх підприємств є їх недостатня поінформованість щодо потенційних вигод. Більшість країн ЄС намагаються подолати прірву, наприклад, шляхом публікації основної інформації з метою розповсюдження її серед підприємців (як це роблять в Чехії). Дієвим інструментом також є сприяння обміну знаннями між дрібними підприємцями та експертами, в ролі яких часто виступають представники крупних компаній. Як було підмічено в Бельгії та Греції, поширення інформації згодом здійснюється за "ефектом доміно", коли представники малих та середніх компаній поширюють ідеї серед інших представників своєї бізнес спільноти. У Великобританії створені спеціалізовані галузеві ради, які займаються питаннями КСВ лише в рамках тієї чи іншої галузі.

Деякі країни запровадили спеціальні навчальні програми для представників малих та середніх підприємств з метою вивчення ними вигод від соціально відповідальної діяльності. Серед питань, що входять до навчальних програм можна виділити: реалізація практик КСВ, складання звітності та інформування громадськості (Кіпр), впровадження міжнародних стандартів КСВ (Данія). В Нідерландах практикується дистанційне навчання з питань КСВ.

На окрему увагу заслуговують програми, спрямовані на підтримку МСП в досягненні цілей соціально відповідальної діяльності, джерелом фінансування яких виступає як ЄС, так і національні уряди. Додаткова підтримка може включати фінансування або стимулювання, а також підвищення обізнаності в залежності від потреб компанії. Прикладом може слугувати досвід Словаччини, що надає інформаційну підтримку щодо імплементації заходів КСВ до загальної стратегії фірми. Вцілому програми включають вивчення успішного досвіду впровадження малими та середніми підприємствами КСВ (Польща, Німеччина); забезпечення фінансування проектів; підтримка МСП в країнах, що розвиваються, якщо вони є постійними постачальниками для місцевих компаній (Німеччина). У Франції багато ініціатив з підтримки соціально відповідальної діяльності бізнесу, таких як навчання, інформування, планування документації реалізуються на місцевому рівні місцевими громадами.

Інформаційна підтримка здійснюється в різних формах, але, наприклад, у Польщі все починається з пілотних проектів, навчальних програм для малих і середніх підприємств та поширення знань про зростання конкурентоспроможності в результаті впровадження успішних заходів в сфері КСВ.

У Польщі МСП є слабо поінформованими щодо переваг та можливостей соціально відповідальної діяльності. Саме тому в 2011 році була запущена швейцарсько-польська програма з розвитку КСВ "Підвищення конкурентоспроможності регіону шляхом реалізації заходів корпоративної соціальної відповідальності (КСВ)". Проект спрямований на підтримку та підвищення конкурентоспроможності та інноваційності польських МСП як в національному, так і в міжнародному масштабі за рахунок вдосконалення їх соціального і екологічного впливу, а також покращення умов праці. Реалізація програми здійснюється в три етапи:

1. Посилення інформування та нарощування потенціалу за допомогою організації навчання, семінарів, консультацій і стажування для малих і середніх підприємств, а також для регіональних органів влади, торговельних майданчиків та неурядових організацій;

2. Реалізація пілотних програм близько в 160-ти малих і середніх підприємствах, які передбачали впровадження заходів, що сприяли поліпшенню умов працевлаштування, соціальної активності і охорони навколишнього середовища, зокрема, скорочення відходів або використання відновлюваних джерел енергії;

3. Оцінювання ефективності пілотних програм, а також виявлення і поширення передового досвіду шляхом публікацій та публічного обговорення результатів.

Очікується, що програма призведе до зростання обізнаності підприємців у питаннях КСВ відповідно до засад сталого розвитку, а також створення локальних мереж КСВ та розвиток регіональної політики КСВ.

Міністерство праці та соціальних справ Німеччини також надає підтримку малим та середнім підприємствам. У 2010 році Міністерством була запущена трирічна програма "Корпоративна соціальна відповідальність в малих і середніх підприємствах" із загальним бюджетом в 36 млн євро, профінансована Європейським соціальним фондом (ESF). КСВ відповідно до програми вважається важливим джерелом забезпечення довгострокової стійкості МСП і суспільства в цілому. В рамках програми було реалізовано 73 проекти КСВ, що охоплювали питання, пов'язані з робочим місцем, навколишнім середовищем, ринком та суспільством.

В якості прикладу можна навести проект "Розвиток персоналу в процесі взаємодії", який реалізовувався підприємствами спільно з німецьким інститутом громадянського суспільства 3Win. Мета проекту полягала в підвищенні кваліфікації співробітників, формуванні шляхом неформального навчання відповідних навичок, таких як соціальні навички, робота в команді та ін.

У рамках проекту працівники були залучені до роботи, що виходила за рамки звичного формального робочого середовища, на благо громадянського суспільства (в освітній, соціальній, екологічній та культурній сферах). Тип роботи визначався з урахуванням можливостей та побажань окремого працівника, зокрема:

- завдання з "реального життя", які мають як інтелектуальну, так і емоційну складову;
- використання формальних навичок в неформальній обстановці;
- заохочення особистої відповідальності та незалежності;
- стимулювання нової культури навчання, заснованої на особистій відповідальності, яка сприяє постійному навчанню.

Прикладом подібного завдання може бути співробітник, який на кілька тижнів розділяє своє робоче місце з інвалідом для взаємної вигоди. Інший приклад — команда співробітників, які відремонтували дитячий садок або сад біля лікарні.

Методологія проекту відрізняється від традиційних і більше теоретичних підходів, так як працівники виконували завдання в реальних умовах. Посилене почуття відповідальності співробітників та вміння працювати у складі команди забезпечить кращі можливості МСП в довгостроковій перспективі [4].

За оцінками Європейської Комісії заходи сприяння соціально-відповідальному інвестуванню (СВІ) в країнах ЄС в цілому є доволі обмеженими. Тим не менше, загальноприйнятими міжнародними підходами щодо моніторингу, звітності, аналізу впливу і ризиків СВІ визнано, зокрема, "Принципи Сантьяго" для фондів суверенного добробуту (2008 р.); "Політика і Стандарти діяльності з соціальної та екологічної стійкості" Міжнародної фінансової корпорації (2006 р.); Принципи відповідального інвестування ООН (ПВІ ООН).

Серед європейських країн Франція була першою (і поки єдиною), що на законодавчому рівні зобов'язала інвестиційні фонди у своїх щорічних звітах показувати, яким чином при формуванні інвестиційної політики були враховані соціальні та екологічні аспекти, а також управління якістю продукції [5]. Подібні законодавчі ініціативи знаходяться на стадії розробки в Бельгії та Чехії. Крім того, Бельгія розглядає можливість затвердження мінімальних стандартів і критеріїв прозорості у відповідності з міжнародними стандартами соціально відповідального інвестування.

Франція вважає своїм обов'язком сприяти соціально-відповідальним інвестиціям з метою розвитку промисловості країни і глобальної конкурентоспроможності в післякризовий період. МСП відіграють важливу роль у відновленні економіки, особлива увага приділяється підтримці соціальних та екологічно чистих дрібних підприємств, а особливо тих, що працюють у бідних міських і сільських районах.

З метою розвитку малих та середніх підприємств французький уряд у 2012 р. відкрив новий інвестиційний банк BPI, який на 50 % є державним, а 50% акцій належить французькій компанії Caisse des Depots et des Consignations (CDC). Банк працює за принципом "Єдиного офісу", куди за підтримкою можуть звернутися представники МСП. Діяльність банку забезпечується за рахунок державних коштів в обсязі 42 млрд євро. Його основними завданнями є:

- розширення можливостей доступу до кредитів для представників малих та середніх підприємств;
- підтримка підприємців на всіх етапах розвитку їх бізнесу;
- допомога в розширенні ринку та розвитку експортної діяльності;
- підтримка інноваційних проектів;
- сприяння переходу до енергоефективних та екологічних технологій виробництва [6].

Першою спробою систематизовано оцінити та виміряти внесок КСВ у досягнення соціальних, економічних та екологічних цілей Європейського союзу вважається запущений в 2010 р. проект IMPACT Project ("Оцінка впливу та аналіз впровадження КСВ"). До виконання дослідження Європейською комісією були залучені 17 провідних організацій, серед яких університети, бізнес-школи, дослідницькі інститути, групи експертів, учасники мереж асоціацій. Бюджет проекту склав 2,6 млн євро, координатором та відповідальним за загальну наукову базу став Інститут прикладної екології Oeko-Institut (Німеччина) [7].

Згідно із дослідженням основними мотивуючими чинниками соціально відповідальної діяльності є: для великих компаній — фінансовий фактор, технологічна конкуренція, обов'язкова звітність, тиск з боку неурядових організацій та ЗМІ; для МСП — особистісні переконання, тиск з боку неурядових організацій та ЗМІ, реагування зацікавлених сторін на КСВ підприємств. Іншими словами більш соціально відповідальними є ті МСП, які мають відповідні ціннісні установки, аніж ті, що здійснюють соціально відповідальну діяльність під впливом інших факторів. У випадку великих компаній, то більш соціально активними будуть ті компанії, для яких така діяльність, насамперед, буде мати позитивний вплив на фінансові результати.

У ході дослідження було виявлено, що на сьогоднішній день більшість компаній хоч і різною мірою, але сприяють вирішенню соціальних та екологічних проблем. Подібні заходи КСВ в основному призводять лише до незначних змін з точки зору підвищення ефективності діяльності компанії та покращення наслідків її впливу на суспільство та навколишнє середовище, але цього недостатньо, щоб сприяти системним змінам. Варто зазначити, що практично відсутнє систематичне оцінювання заходів КСВ та управління соціально відповідальною діяльністю. В зв'язку з цим, в дослідженні пропонується запровадити єдину концепцію оцінки та управління корпоративним впливом — Corporate Impact Assessment & Management (CIAM), яка поєднає в собі відпрацьовані механізми відомих систем управління (наприклад, система управління якістю, система управління навчанням та ін.) і нові елементи, спеціально призначені для управління та оцінки корпоративного впливу на суспільство та навколишнє середовище. Концепція охоплює дві складові:

— оцінка корпоративного впливу (Corporate Impact Assessment) — виявлення та вимірювання зовнішнього впливу компанії на суспільство, в тому числі на навколишнє середовище, дотримання прав людини, соціального та економічного впливу.

— управління корпоративним впливом (Corporate Impact Management) — реалізація активних стратегій діяльності компанії, спрямованих на забезпечення позитивного впливу прийнятих рішень на суспільство та навколишнє середовище за умови одночасного запобігання та пом'якшення негативних наслідків.

Очікується, що концепція буде позитивно сприйнята керівниками підприємств, адже вона ґрунтується на оцінці ряду кількісних показників, та її можна інтегрувати до існуючих систем управління. Розробка даної концепції є яскравим прикладом політики ЄС в сфері підтримки та розвитку приватного сектору через розробку і поширення нових методів та інструментів управління підприємством.

ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ

У ході проведеного дослідження було з'ясовано, що на сьогоднішній день більшість європейських компаній хоч і різною мірою, але сприяють вирішенню соціальних та екологічних проблем. За дослідженням Європейської комісії 40 % компаній використовують як мінімум один інструмент міжнародних принципів КСВ при розробці своїх стратегій.

З метою поширення позитивного досвіду впровадження практик КСВ на рівні ЄС було впроваджено ряд ініціатив, серед яких заснування в 2013 р. премії з КСВ — European CSR Award. Одним з головних завдань конкурсу є виявлення кращих інноваційних проектів з вирішення проблем сталого розвитку, які були б джерелом натхнення для інших компаній.

На окрему увагу заслуговують програми, спрямовані на підтримку МСП в досягненні цілей соціально відповідальної діяльності, джерелом фінансування яких виступає як ЄС, так і національні уряди. Додаткова підтримка може включати фінансування або стимулювання, а також підвищення обізнаності в залежності від потреб компанії. Прикладом можуть слугувати швейцарсько-польська програма "Підвищення конкурентоспроможності регіону шляхом реалізації заходів корпоративної соціальної відповідальності"; проєкт "Розвиток персоналу в процесі взаємодії", який реалізовувався підприємствами спільно з німецьким інститутом громадянського суспільства 3Win; німецька програма за участі Європейського соціального фонду (ESF) "Корпоративна соціальна відповідальність в малих і середніх підприємствах" із загальним бюджетом в 36 млн євро.

Ґрунтовне дослідження європейських програм, спрямованих на підтримку корпоративної соціальної відповідальності, надасть теоретико-методологічне підґрунтя для запровадження подібних програм в Україні.

Література:

1. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A renewed EU strategy 2011—14 for Corporate Social Responsibility [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0681:FIN:EN:PDF>

2. An Analysis of Policy References made by large EU Companies to Internationally Recognised CSR Guidelines and Principles [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sustainable-business/files/csr/csr-guide-princ-2013_en.pdf

3. Celebrating CRS partnerships innovation for social and business impact: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.europeancsrwards.eu/wp-content/uploads/2013/06/Goldenbook.pdf>

4. Corporate Social Responsibility — National Public Policies in the European Union — Compendium 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=7726&visible=1>

5. Grenelle Act II, 2010. Art 224 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.globalreporting.org/information/policy/initiatives-worldwide/Pages/France.aspx>

6. Preparatory Document for the French National Plan for the Development of Corporate Social Responsibility (CSR) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.diplomatie.gouv.fr/en/IMG/pdf/PREPARATORY_DOCUMENT_FOR_THE_FRENCH_NATIONAL_PLAN_FOR_THE_DEVELOPMENT_OF_CORPORATE_SOCIAL_RESPONSIBILITY_CSR.pdf

7. The IMPACT Project: Executive summary: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://csr-impact.eu/documents.html>

References:

1. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A renewed EU strategy 2011—14 for Corporate Social Responsibility, 2011, [Online], available at: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0681:FIN:EN:PDF> (Accessed 3 February 2015).

2. An Analysis of Policy References made by large EU Companies to Internationally Recognised CSR Guidelines and Principles, 2013, [Online], available at: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sustainable-business/files/csr/csr-guide-princ-2013_en.pdf (Accessed 3 February 2015).

3. Celebrating CRS partnerships innovation for social and business impact, 2013, [Online], available at: <http://www.europeancsrwards.eu/wp-content/uploads/2013/06/Goldenbook.pdf> (Accessed 3 February 2015).

4. Corporate Social Responsibility — National Public Policies in the European Union — Compendium 2014, [Online], available at: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=7726&visible=1> (Accessed 3 February 2015).

5. Grenelle Act II, 2010. Art 224, [Online], available at: <https://www.globalreporting.org/information/policy/initiatives-worldwide/Pages/France.aspx> (Accessed 3 February 2015).

6. Preparatory Document for the French National Plan for the Development of Corporate Social Responsibility (CSR), 2013, [Online], available at: http://www.diplomatie.gouv.fr/en/IMG/pdf/PREPARATORY_DOCUMENT_FOR_THE_FRENCH_NATIONAL_PLAN_FOR_THE_DEVELOPMENT_OF_CORPORATE_SOCIAL_RESPONSIBILITY_CSR.pdf (Accessed 3 February 2015).

7. The IMPACT Project: Executive summary, 2014, [Online], available at: <http://csr-impact.eu/documents.html> (Accessed 3 February 2015).

Стаття надійшла до редакції 08.02.2015 р.